

ԱՎԱԳ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ «ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԷՋԵՐՈՒՄ
1944–1999 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ՝

ՄՈՒՏՔ

Հայ պարբերական մամուլը՝ հատկապես ամսագրերը, անկախ ուղղվածությունից եւ պատկանելությունից, Հայոց ցեղասպանության թեման իրենց ուշադրության կենտրոնում են պահել: Կան բուն թեմային նվիրված մասնագիտական հանդեսներ, կան բազմաթիվ հայագիտական ամսագրեր, որոնք այս կամ այն չափով անդրադարձել են թեմային: Սակայն, այս առումով Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Էջմիածին» ամսագիրն առանձնահատուկ դերակատարություն ունի:

Իհարկե այն հավատարմորեն շարունակեց եւ մեկ այլ՝ ավելի բարձր գիտա-կազմակերպչական մակարդակի հասցրեց թեմայի վերաբերյալ իր նախորդ՝ «Արարատ»-ի² ավանդույթները: Միաժամանակ պետք է նկատի ունենանք, որ ամսագիրը լինելով Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու պաշտոնական խոսնակը, հասկանալիորեն ծավալի որոշակի մեծ հատվածը պարտավոր է տրամադրել զուտ կրոնա-եկեղեցական թեմաների:

Այդուհանդերձ՝ ինչպես «Արարատ»-ը, «Էջմիածին» ամսագիրը նույնպես իր էջերն է տրամադրում Հայոց ցեղասպանության եւ Հայկական հարցի վերաբերյալ տարաբնույթ նյութերին, դրանով իսկ վկայելով, որ կարեւորագույն նշանակության այս թեման Մայր Աթոռի սրտացավ ուշադրության եւ հոգատարության կենտրոնում է, եւ ապացուցելով, որ ցեղասպանության գողգոթան ու Հայկական հարցի քաղաքական ճակատագիրը հոգեհարազատ է ամբողջական պատասխանատվությամբ:

^{1*} Ստացվել է՝ 20.12.2025, գրախոսվել է՝ 13.01.2026: avag.harutyunyan@yandex.com:

² Տես Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայոց ցեղասպանությունն ու Հայկական հարցը «Արարատ» ամսագրի էջերում, «Էջմիածին», 2018, թ. 12, էջ 88–97:

**ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ՄՈՌԱՅՈՒՄԻՑ
ԳԵՊԻ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՈԳԵԿՈՉՈՒՄ**

Մինչ 1944 թ. ամսագրի հրատարակության վերսկսման շրջանը, դեռևս 1920 թ. հրատարակված «էջմիածին» շաբաթաթերթի էջերում թեպետ սակավ, սակայն նույնպես կան թեմայի վերաբերյալ հրապարակումներ: Առաջին հերթին դրանք վերաբերում են 1920 թ. թուրքական նոր ագրեսիայի եւ արեւելահայությանն սպառնացող նոր ցեղասպանության դեմ պայքարի Գեւորգ Ե.-ի կոչերն³ եւ համանման նյութերն էին⁴, գրախոսականները⁵:

Գեւորգ արք. Չորեքչանը «էջմիածին» ամսագրի առաջին իսկ համարում հստակ հռչակեց իր դիրքորոշումը. «Հայրապետական ամսագիրը հանդիսանում է այն միջոցը, որը պետք է համախմբի սփյուռքի հայերին իրենց սրբազան Հայրենիքի շուրջը»⁶:

1945 թ. Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից հետո ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայի հանդեպ հողային-տարածքային պահանջներ ներկայացրեց: Ըստ այդմ՝ Մայր Աթոռը եւ նրա Գահակալը նույնպես իրենց բողոքի ու պահանջի ձայնը բարձրացրին:

Արդեն 1945 թ. նոյեմբերի 27-ին Գեւորգ Զ. հատուկ ուղերձով դիմեց ԽՍՀՄ, ԱՄՆ եւ Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարներ Ի. Վ. Ստալինին, Հ. Ս. Տրումենին, Կ. Ռ. Էստլինին: Թեպետ ընդհանուր գծերով, սակայն պատմականորեն հիմնավոր եւ քաղաքականապես իմաստուն դրույթներով Վեհափառ Հայրապետը ներկայացրեց միջազգային դիվանագիտական ասպարեզում Հայկական հարցի անցած ուղին, հիմնական շեշտադրումները կատարեց ցեղասպանության եւ հողային պահանջատիրության թեմային. «Սուլթան Աբդուլ Համիդը օգտվելով եւրոպական մեծ պետությունների հակամարտությունից եւ շահամոլությունից, փոխանակ իրագործելու իր հանձն առած բարենորոգումները, սկսեց պարբերաբար գործադրել իր դիվանական ծրագիրը՝ ոչնչացնել հայերին, համարելով այն Հայկական հար-

³ Տե՛ս Գեւորգ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, Հայաստանի Հանրապետութեան եւ օտար երկրների սահմանում ապրող համայն հայութեան, 1920, թ. 11, էջ 161–163: Կոչ համայն հայության, 1920, թ. 12, էջ 177–180:

⁴ Տե՛ս ԱՐՄԷՆ Մ. ՎՐԳ. ՂԼԳՃԵԱՆ, Հայրենիքը վտանգուած, 1920, թ. 12, էջ 183–184: ԳԱՐԵԳՐԻՆ ԵՊՍ. ՅՈՎԱԷՓԵԱՆՅ, Մեր թշնամիները, 1920, թ. 12, էջ 181–183: Ղարաբաղի եւ Բազուի հայերի վիճակը, 1920, թ. 11, էջ 170–172:

⁵ Տե՛ս Հ. ԱՃԻՄԵԱՆ, Յուշարձան Ապրիլ տասնմեկի, 1920, թ. 6, էջ 92–93: ԳԻՒՅ Մ. ՎՐԳ., Փաստեր եւ խոհեր Հայկական հարցի մասին, 1920, թ. 7, էջ 103–107:

⁶ Տե՛ս Գեւորգ ԱՐՔԵՊՍ., Հայ եկեղեցու պարտքը ժողովրդի հանդեպ, 1944, թ. 1, էջ 3:

ցը ջնջելու լավագույն միջոցը: Սուլթանին հաջորդող ռեժիմները՝ Իթթիհատը, Թալեաթ եւ էնվեր փաշաները եւ քեմալական նոր Թյուրքիան Համիդի այդ «քաղաքական իմաստությունը» հասցրին իր գագաթնակետին, Առաջին իմպերիալիստական պատերազմի նախօրյակին Թյուրքիայում ապրող 2 500 000 հայերից այսօր Թյուրքիայում կան մոտավորապես 100 000 հայեր, որոնք քաշ են տալիս իրենց ողբալի գոյությունը «դեմոկրատիկ» Թյուրքիայում: Ավելի քան մի միլիոն հայեր ոչնչացան զարհուրելի կոտորածների մեջ: Թյուրքերը Բալկանյան ազատագրված ժողովուրդների դեմ ունեցած վրեժը անպաշտպան հայերից հանեցին: Մենք խնդրում ենք առնել Թյուրքիայի ձեռքից այդ բռնագրավված եւ այժմ համարյա ամայացած հողերը եւ վերագործնել իրենց իսկական տերերին ու միացնել Սովետական Հայաստանին, որով նոքա հնարավորություն կունենան խաղաղ ապրելու իրենց եղբայրակիցների կողքին, աշխատելու եւ իրենց ազգային մշակույթը զարգացնելու: Սա կլինի արդար գնահատականը այն հսկայական զոհաբերությունների եւ անձնագոհության, որ հայ ժողովուրդը բերեց հանուն միավորյալ դեմոկրատիկ պետությունների գործին, հանուն դեմոկրատիայի հաղթանակի: Միակ ելքն է Թյուրքա-Հայաստանի ազատագրումը եւ կցումը Սովետական Հայաստանին»⁷:

Ուշագրավ է, որ կարեւորելով ու արժեւորելով Վեհափառի այս պատմական նշանակության ուղերձը, այն հրատարակվեց առանձին գրքույկով⁸ ու գնահատվեց հատուկ մամուլի ասուլիսում⁹:

Հայոց պահանջատիրություն թեմային էին նվիրված ամսագրում հրատարակված բազմաթիվ նյութերը «Գաղութահայ կյանք» խորագրի ներքո¹⁰:

Հողային պահանջատիրությունից զատ եւ զուգահեռ վերսկսվեց նաեւ հայրենագարծությունը, ինչին նույնպես Մայր Աթոռը զորավիզ եղավ: Դրա կարեւորությունը շեշտադրեց Գեւորգ Զ. Զորեքչյանը, «Հայաստա-

⁷ Տե՛ս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեւորգ Զ. դիմումը երեք տերությունների ղեկավարներին, 1945, թ. 11–12, էջ 8–10:

⁸ Տե՛ս Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Ս. Տ. Գեւորգ Զ. դիմումը երեք մեծ տերությունների ղեկավարներ Ի. Վ. Ստալինին, Հ. Ս. Տրումենին, Կ. Ռ. Էտտլին: Ե., 1945:

⁹ Տե՛ս Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Ս. Տ. Գեւորգ Զ.-ի մոտ մամուլ-կոնֆերանսում, 1945, թ. 11–12, էջ 11:

¹⁰ Տե՛ս Գաղութահայ կյանք, 1946, թ. 2–3, էջ 79–83: Տե՛ս «Պահանջներ ԱՄՆ-ում հայկական հողերը Սովետական Հայաստանին վերագործնելու մասին», «Հայերի իրավունքները պաշտպանող ամերիկյան կոմիտե»-ի նախագահի հայտարարությունը», «Տիրան եպիսկոպոս Ներսիսյանի դիմումները»:

նի կառավարությունը, ժողովուրդը եւ Հայ Եկեղեցու կենտրոն էջմիածինը ներկայումս պատրաստվում են դիմավորելու Հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան դարձող հայերին: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը չէր կարող անտեսել ու չպաշտպանել արտասահմանյան հայերի արդարացի ու տեղին պահանջները: Հայկական նահանգների բռնագրավումը եւ այդ նահանգներում հայ ազգաբնակչության ոչնչացումը Թյուրքիայի կողմից ավելի քան անարդարացի է: Որպեսզի ընդ միշտ եւ վերջնականապես արմատախիլ արվի այդ անարդարությունը, պետք է հայկական նահանգները միացվեն Սովետական Հայաստանին»¹¹:

Օրինաչափ է, որ այնպիսի մի կարեւորագույն հայրենասիրական ծրագիր, ինչպիսին հայրենադարձությունն էր՝ պետք է նույնպես ամսագրի խմբագրության ուշադրության կենտրոնում լիներ: Այդ պարագայի վկայությունն են բազմաթիվ խմբագրականները¹²:

Իհարկե, ցեղասպանության եւ պահանջատիրության համատեքստում բողոքի ձայն բարձրացրեց «էջմիածին» ամսագիրը՝ անդրադառնալով հատուկ խմբագրականով. «Ծանր, մղձավանջային օրեր ստեղծվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին հայ ժողովրդի համար: Ոչ միայն Թյուրքահայաստանն ամայացավ, այլ եւ Ռուսահայաստանը ենթարկվեց թյուրք վանդալների ասպատակության, որոնք ավերի ու ոչնչացման մատնեցին բազմաթիվ շեն գյուղեր ու քաղաքներ: Մի ամբողջ ժողովուրդ ենթարկվեց սիստեմատիկորեն կազմակերպված տարագրման, ջարդի ու ֆիզիկական ոչնչացման: Թյուրքերն ամենավայրագ մեթոդներով ձեռնամուխ եղան հայ ժողովրդի գլխովին բնաջնջմանը: Ոչնչացվում էր հայ ժողովուրդը ոչ միայն ֆիզիկապես, այլեւ ոչնչացվում էին նաեւ նրա դարերի բովից անցած բարձրարժեք մշակույթի մնացորդները եւ հայկական ինքնատիպ ճարտարապետության հույակապ կոթողները: Թյուրքերը նպատակ էին դրել հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնելու հետ միասին ոչնչացնել նաեւ նրա կուլտուրական արժեքները: Սակայն թե՛ մեկը եւ թե՛ մյուսը նրանց լրիվ չհաջողվեց»¹³:

¹¹ Տե՛ս Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեորգ Զ.-ի զրույցը ՏԱՍՄ-ի թղթակցի հետ, 1946, թ. 4-5, էջ 18:

¹² Տե՛ս Ամենուրեք հնչում է կանչը ներգաղթի, 1946, թ. 2, էջ 15-23: Հայրենի հողի վրա, 1946, թ. 6-7, էջ 59-74: Ամեն ինչ հայրենիքի ու ներգաղթի համար, 1947, թ. 3-4, էջ 9-11: Ներգաղթը եւ մեր թեմական Առաջնորդները, 1947, թ. 3-4, էջ 16-20: Հայրենադարձության ուղիով, 1948, թ. 5-6, էջ 40:

¹³ Տե՛ս Հանուն հայ մշակույթի զարգացման, 1946, թ. 4-5, էջ 11-12:

Վերոնշյալի առումով բնութագրական է, որ ամսագիրը սփյուռքահայ մամուլից պարբերաբար ցեղասպանությունն ու հողային պահանջներին նվիրված նյութեր էր արտատպում¹⁴:

Վերջապես, հատկանշական կարեւորություն ունեցավ 1947 թ. ապրիլի 15-ին Գեւորգ Զ. Վեհափառի կոնդակը Նյու Յորքում գումարված Համաշխարհային հայկական կոնգրեսին. «Ազգային սուրբ Դատի բազմադարյան հավատարիմ պաշտպան Մայր Աթոռը, ունկնդիր Սփյուռքի տարագիր մեր զավակների արդար պահանջի, անդրդվելի կանգնած է իր կոչման ու պարտքի կատարման պատասխանատու դիրքերում: Սակայն նեղ են մեր ազատ Հայրենիքի նվիրական սահմանները, Հայրենիքի հարազատ հողերը տակավին գտնվում են օտարի տիրապետության ու բռնադատության ներքո: Մեր Դատը քաղաքական ողորմածության եւ ողորմության հարց չէ: Սերունդներ շարունակ բոլոր երկրների մարդասեր ու արդարամիտ ժողովուրդները, ազնիվ մտավորականները, ազատասիրտ քաղաքագետները, կրոնի ճշմարիտ ղեկավարները պաշտպանել են մեր իրավունքների արդարությունը: 90-ական թվականների հայկական ջարդերը, 1916–1918 թթ. կոտորածները, 1920–1921 թթ. նորանոր ջարդերն ու կոտորածները չեն ջնջվել եւ չեն ջնջվի երբեք ոչ միայն հայ ժողովրդի հոգում, այլ եւ ողջ արդարամիտ ու ողջախոհ քաղաքակիրթ աշխարհի հիշողությունից: Միլիոնավոր անմեղներ են զոհաբերվել ու նահատակվել ոչ միայն Աբդյուլ Համիդի ու էնվեր փաշաների, այլ եւ Նուրի փաշաների ու Քազիմ Կարաբեքիրների ղեկավարությամբ: Մեծ է եղել հայ ժողովրդի մարտիրոսագրությունն ու հերոսական պայքարը ընդդեմ գերմանա-տաճկական վայրագ բռնապետության: Մեր պայքարը հանուն իրավունքի եւ արդարության շատ թանկ արժեք չաչ ժողովրդին. Թուրքիան հարյուր հազարների նոր կոտորածներով վրեժ լուծեց իր անհաջողության համար: Անիրավ կլինի, քաղաքական ինչ-ինչ անարդար ու միտումնավոր նպատակներով մերժել մեր սիրեցյալ Հայրենիքից վտարանդյալ Հայի արդար պահանջը վերադառնալու իր Հայրենիքը, վերատիրելու անագորույն բռնությամբ Թուրքիայի կողմից բռնագրավված հայրենի հողամասերը եւ միացնելու այն Ազգային-Անկախ Սովետական Հայաստանին: Մենք, որպես պատմական

¹⁴ Տես ԱՆՐԻ ՎԵՐՆՈՅ, Հայերը եւ իրենց պահանջները, 1946, թ. 4–5, էջ 54–58: Կարսն ու Արտահանը Հայաստանին կպատկանին, 1946, թ. 4–5, էջ 59: Ամերիկահայերի միտինգը Նյու Յորքում, 1946, թ. 4–5, էջ 73–75: Հայ գաղթականների դիմումը Միավորված ազգերի կազմակերպությանը, 1946, թ. 6–7, էջ 88:

ավանդապահն ազգային իրավանց եւ Գերագույն Պատրիարք-Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Մեր սրբազնագույն պարտքն ենք համարում արձագանքել բովանդակ հայ ժողովրդի արդար պահանջին եւ պաշտպան կանգնել հարյուր հազարների անմեղ արյամբ ու հերոսական մահով սրբագործված մեր նվիրական Դատին»¹⁵: Գեւորգ Զ. Վեհափառի կոնդակի գաղափարական տեսլականը շարունակվեց խմբագրականներով¹⁶:

1953 թ., սառը պատերազմի հակամարտության սրման հետեւանքով, ԽՍՀՄ-ը պաշտոնապես հրաժարվեց Թուրքիայի նկատմամբ հողային պահանջներից, եւ Հայոց ցեղասպանության թեման կրկին արգելվեց: Սակայն, ի տարբերություն պետական-պաշտոնական շրջանակների դրսեւորած քար լուծյանը, Վեհափառ Հայրապետի ու Մայր Աթոռի հովանավորությամբ «Էջմիածին» ամսագիրն եղավ այն եզակի հրապարակային եւ համազգային հարթակը, որտեղ թեպետ հատուկենտ, բայց եւ այնպես եղան պատշաճ հիշատակումներ եւ գնահատումներ:

Այսպես՝ Ցեղասպանության 40-րդ տարելիցի առթիվ ամսագիրը հանդես եկավ խմբագրականով. «Արեւմտահայությունը ապրեց իր արյունոտ գողգոթան: Թյուրքական սուլթանական բռնակալությունը փոքր ազգերի ոչնչացման քաղաքականություն էր վարում: Թյուրքիայում հայ ժողովուրդը հայակեր քաղաքականության գոհը դարձավ: Հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանա 1915 թ. ապրիլյան Մեծ եղեռնը: Հայ հոգեւորականությունն էլ ապրեցավ իր գողգոթան, հովվի արյունը խառնվեց հոտի արյան հետ: Պատմությունը սակայն մեր ժողովրդի ճակատին գրել էր ոչ թե մեռնել, այլ ապրել ու բարձրանալ»¹⁷:

Տվյալ ժամանակ, հասկանալիորեն, դեռեւս զանգվածային հանդիսությունները բացառվում էին: Բայց եւ այնպես, միակ, թեկուզ փոքրաթիվ ու տեղային միջոցառումը կրկին կազմակերպվեց Մայր Աթոռում: 1955 թ. ապրիլի 24-ին Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի ուսանողները նշեցին «հայ մարտիրոսագրության սգառիթ թվականը՝ Ապրիլի 24-ը», բանախոսեց վերատեսուչ Մարտիրոս Տեր-Ստեփանյանը¹⁸:

¹⁵ Տե՛ս Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեւորգ Զ.-ի կոնդակը Նյու Յորքի համազգային կոնգրեսին, 1947, թ. 3-4, էջ 3-7:

¹⁶ Տե՛ս Պաշտոնական կոչ Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի, 1947, թ. 3-4, էջ 12-13: Համաշխարհային հայկական կոնգրեսը, 1947, թ. 9-10, էջ 64-69:

¹⁷ Տե՛ս խմբագրական, Ապրիլյան եղեռն (Հայկական եղեռնի 40-ամյա տխուր տարելիցի առիթով), 1955, թ. 4, էջ 6-8:

¹⁸ Տե՛ս Նահատակաց օրը - Ապրիլի 24-ը, 1955, 4, էջ 47-48: Կա լուսանկար. «Հոգեւոր ճեմարանի մի խումբ ուսանողներ իրենց վերատեսուչի հետ Կոմիտասի շիրմի մոտ»:

Հետագայում ամսագիրը կրկին շեշտադրեց Ցեղասպանության զոհերի ոգեկոչման թեման. «Հայ ժողովրդի գլխին պայթած Ապրիլյան եղեռնը գրեթե իր նմանը չունի բարբարոսությունների տարեգրության մեջ»¹⁹:

Թեմային սերտորեն առնչվում էր Կոմիտասի կերպարի գնահատում-արժեւորումը, ինչը նույնպես նշյալ ժամանակաշրջանում եզակի երեւույթ էր²⁰:

1965 ԹՎԱԿԱՆ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
50-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻԳԻ ՈԳԵԿՈՉՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի²¹ հետ կապված՝ առանձնահատուկ վերլուծենք ամսագրի հրատարակումները:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը 1964 թ. օգոստոսի 17-ին «Ապրիլյան Մեծ եղեռնի 50-ամյակի առթիվ» հրատարակեց ծրագրային բնույթի կոնդակ: Վազգեն Ա. խորապես համոզված փաստում էր, որ. «Հայոց նահատակութիւնը վերջնապէս պսակուած է յաղթութեան բրաբրոնով ու նոր կեանքի լուսաբացով եւ վերածնած է մեր հինաւորց երկիրը Հայաստան, իբրեւ ազգային պետութիւն: Հայ ժողովուրդի զաւակները, որ ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի, այսօր, Մեծ եղեռնէն յիսուն տարի յետոյ, երկիւղածութեամբ կխոնարհին բիւրաւոր նահատակներու անյայտ գերեզմաններուն առջեւ ու կաղօթեն անոնց անմահ հոգիներու խաղաղութեան եւ երանութեան համար: Եւ կվերանորոգեն իրենց ուխտը՝ սուրբ պահելու անոնց նուիրական յիշատակը ու մնալու հաւատարիմ անոնց լոյս հաւատքին, անոնց հերոսական ոգիին, հայոց ազգը մէկտեղուած եւ հայոց ամբողջ երկիրը փրկուած տեսնելու անոնց պայծառ երազին»²²:

Կոնդակով տրվեցին հստակ հրահանգներ. «ա) յառաջիկայ 1965 տարին հոշակուի մեր Եկեղեցիին եւ համայն մեր ժողովուրդին համար ազգային սուգի եւ աղօթքի տարի, բ) Հայաստանեայց բոլոր եկեղեցիներուն մէջ, ապրիլ 24-ին տեղի ունենան կրօնական յատուկ արարողութիւններ

¹⁹ Տես Մեր նահատակները, 1959, թ. 4, էջ 10–11:

²⁰ Տես Խմբագրական, Կոմիտաս վարդապետ, 1959, թ. 6, էջ 3–5:

²¹ Մանրամասն տես Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը եւ Խորհրդային Հայաստանը (փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու): Կազմ. եւ խմբ. Ավագ Հարությունյան: Ե., 2005: Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը եւ երկրորդ հանրապետությունը: Ե., 2015:

²² Տես «Էջմիածին», 1964, թ. 8–9, էջ 3–5:

եւ հոգեհանգստեան պաշտօններ, աղօթելու համար մեր բիւրաւոր նահատակներու հոգւոց խաղաղութեան եւ լուսաւորման համար, գ) Ս. էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ այսուհետեւ պիտի մատուցուի յատուկ սուրբ պատարագ ամէն տարի ապրիլ 24-ին, դ) բոլոր հայ եկեղեցական համայնքներուն եւ գաղութներուն մէջ, Հայ Եկեղեցւոյ հովանիին ներքեւ, անխտիր բոլոր հայկական միութեանց համերաշխ գործակցութեամբ, կազմակերպուին համազգային յուշի եւ յարգանքի հանդիսաւոր հաւաքոյթներ, դասախօսութիւններ, գրական նիստեր հայ եւ այլազգի հասարակութեանց համար, նուիրած Ապրիլեան եղեռնին, ե) հայ եկեղեցական իշխանութիւնները, ազգային-հասարակական կազմակերպութիւնները, պատմագիտական-գրական-մշակութային հիմնարկները եւ հայ մամուլը իրենց սեպուհ պարտքը համարեն խօսքով ու գործով ոգեկոչելու նուիրական յիշատակը Մեծ եղեռնի տարիներուն մարտիրոսացած հայ ժողովուրդին, հայ հոգեւորականներուն եւ գրական հասարակական մեծանուն գործիչներուն, հրապարակելով հայ եւ այլազգի հեղինակներու պատմական վկայութիւնները, վաւերաթուղթերը, ուսումնասիրութիւնները, յուշերը եւ գրական-գեղարվեստական գործերը»²³։

Ուշագրաւ է, որ Հայոց ցեղասպանութեան միջազգային հնչեղութեան եւ ճանաչման սկզբնավորումն էլ դրեց հենց Վազգեն Ա., թեկուզ՝ միջեկեղեցական ոլորտում։ Այսպէս՝ 1964 թ. սեպտեմբերի 24-ին նա նամակներ հղեց Հոնոլի Պողոս Զ. պապին, Մոսկվայի եւ Համայն Ռուսաստանի Պատրիարք Ալեքսիին, Քենթրբերիի Արքեպիսկոպոս եւ Համայն Անգլիայի Միտրոպոլիտ Մայքլ Ռեմզիին, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի ընդհանուր քարտուղար Վիսսեր դ'Նուֆտին։ Այդտեղ փաստելով, որ «Նորագույն պատմութեան մեջ առաջին ցեղասպանութեան մեծ ոճիրն էր, որ կատարվեց։ Նահատակված հայ ժողովրդի միակ մեղքն էր, որ նա կամեցել էր այս աշխարհի վրա ապրել իբրեւ քրիստոնյա եւ ազատ ազգություն, խորհելով, թե առաջնորդված քրիստոնեական գութի եւ արդարութեան զգացումից», հորդորում էր նրանց ապրիլի 24-ին իրենց «աղոթքները միացնել մեր աղոթքներին՝ երկու միլիոն նահատակ քրիստոնյա հայերի հոգիների խաղաղութեան համար»²⁴։ Նույն հասցեատերերին Վազգեն

²³ Տէն «էջմիածին», 1964, թ. 8–9, էջ 3–5։

²⁴ Տէն «էջմիածին», 1964, թ. 11, էջ 8–9։ ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 7, գ. 73։ Պատասխանները տե՛ս 1965, թ. 1, էջ 23–24։

Ա.-ն 1965 թ. մայիսի 4-ին տեղեկացրեց Ցեղասպանության 50-ամյակի ոգեկոչման մասին²⁵:

Առաջ անցնելով նշենք, որ միջազգային հարթակներում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը սկզբնավորվեց Հելսինկիում խաղաղության համաշխարհային համաժողովում, որտեղ ծանրակշիռ ելույթով հանդես եկավ Վազգեն Ա.-ն: Եւ նաեւ նրա ներկայության շնորհիվ համաժողովն ընդունեց հատուկ բանաձեւ. «Այս տարի 50-ամյակն է Օսմանյան Թուրքիայի կողմից գործադրված հայկական կոտորածների, ազգային հարցը մի ժողովրդի բնաջնջումով լուծելու նպատակով: Ցեղասպանությունը խլեց կյանքը ավելի քան մեկ ու կես միլիոն ազատասեր հայերի, այսինքն՝ հայ ժողովրդի երկու երրորդի»²⁶:

1965 թ. Ս. Ծննդյան տոնի քարոզում Վազգեն Ա. Վեհափառը, անդրադառնալով Ցեղասպանությանը, պատգամեց. «Մեր Եկեղեցին այս ամբողջ տարին պիտի նվիրե անոնց սուրբ հիշատակին: Անցյալի մեջ թեեւ մեր ժողովուրդի կյանքի բաժինը եղավ գուցե ամենատառապալիցը եւ զարհուրելին, այդ իսկ պատճառով, մենք՝ բոլոր հայերս, Քրիստոս ամուր պահած մեր սրտերուն մեջ, պիտի աղոթենք ու պիտի գործենք այն աննահանջ հավատքով, թե պիտի հաղթեն, պիտի փառավորվին վերջապես արդարությունն ու խաղաղությունը մեր տառապած երկրագնդի վրա, որպեսզի այլեւս աշխարհի մեջ ոչ մեկ տեղ չկրկնվին ապրիլ 24-ներ ու ցեղասպան ոճիրներ: Այս հավատքով ու այս տեսիլքով, ամբողջ տարի մը, ծունկի եկած Միածնաէջ մեր Ս. Սեղանի առաջ, Մենք պիտի աղոթենք մեր ժողովուրդի մոտ երկու միլիոն անմեղ զոհերու հոգիներուն համար եւ անոնց հիշատակը պիտի հավերժացնենք Հայոց քրիստոսատես այս Մայր Հողին վրա, մեր Մայր Տաճարի կողքին կանգնեցնելով արձան մը անմոռաց հուշի եւ սրբազան ուխտի»²⁷:

1965 թ. փետրվարի 4-ին Փարիզի Պեր Լաշեզ գերեզմանատանը Վազգեն Ա.-ն ոգեկոչման խոսք ասաց Զորավար Անդրանիկի գերեզմանին²⁸:

²⁵ Տե՛ս «Էջմիածին», 1965, թ. 5–6-7, էջ 24:

²⁶ Տե՛ս Խաղաղության, ազգային անկախության եւ ընդհանուր զինաթափման համաշխարհային համաժողով Հելսինկիում, 1965, թ. 8–9, էջ 66–71:

²⁷ Տե՛ս Հայրապետական հանդիսավոր սուրբ պատարագ եւ քարոզ Մայր Տաճարում Փրկչի հրաշափառ ծննդյան տոնի առթիվ, 1965, թ. 1, էջ 20–22:

²⁸ Տե՛ս Ամենայն Հայոց Հայրապետի խոսքը հայ ժողովրդի հերոս Զորավար Անդրանիկի գերեզմանի վրա ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ, 1965, թ. 5–6-7, էջ 85: Կան լուսանկարներ:

Իսկ արդեն 1965 թ. ապրիլի 24-ին Եղեռնի 50-րդ տարելիցի կապակցությամբ հազարավոր ուխտավորների ներկայությամբ, Մայր Աթոռում հանդիսություններ տեղի ունեցան: Վազգեն Ա.-ն պատարագ մատուցեց, կատարվեց հոգեհանգիստ «Հայ ժողովրդի հավաքական մարտիրոսագրության հիսունամյակին նվիրված», ապա Մայր Տաճարի հյուսիսային կողմում տեղի ունեցավ հուշարձանի հիմնարկեքի օրհնություն²⁹, որի կառուցումը պետք է ավարտվեր 1965 թ. հոկտեմբերին³⁰: Երեկոյան Վազգեն Ա.-ն շքախմբով ներկա եղավ Օպերայի եւ բալետի թատրոնում հանդիսավոր նիստին: Ապրիլի 25-ին Մայր Տաճարում հանդիսավոր պատարագ մատուցվեց, ապա գումարվեց հուշի նիստ:

Հանդիսությանը ներկա էին Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Կ. Դալլաքյանը, Մ. Սարյանը, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Ա. Առաքելյանը, Կ. Զարյանը, Լ. Խաչիկյանը, Ա. Աբրահամյանը, Վ. Հարությունյանը, Ռ. Իսրայելյանը, Պ. Սեւակը, Գ. Էմինը: Հետաքրքիր է, որ Մայր Աթոռի խոսնակի տեղեկատվությունն ավարտվում էր զուտ քաղաքական գնահատականով. «Այդ ծանր օրերին, արեւմտյան աշխարհը քար դրավ իր խղճի եւ սրտի վրա: Մեզ բարեկամության ձեռք մեկնեց ռուս մեծ ժողովուրդը, բուժեց մեր վերքերը բարի սամարացու նման: Հայ ժողովուրդը իր կյանքը, ապագան ընդմիջտ կապեց ռուս ժողովրդի հետ: Կատարվեց մեր մեծ նահատակների իղձը, երազը: Հայ ժողովուրդը տիրացավ իր հողին, ազատությանը, ստեղծեց հայրենիք, պետականություն, ապահով եւ խաղաղ կյանք»³¹:

1965 թ. ապրիլյան բացառիկում հրապարակվել էր Վեհափառի «Խօսք աղօթքի եւ ուխտի» պատգամը, որտեղ հատկապես շեշտվում էր հետեւյալը. «Այսօր, 24 Ապրիլ 1965, մեր պատմութեան Մեծագոյն եղեռնի օրերէն յիսուն տարի յետոյ, կանք ահա այստեղ ... նուիրուած յիշատակին առջեւ մօտ երկու միլիոն մեր նահատակներուն, որոնք զոհուեցան վասն Յիսու-

²⁹ Կան լուսանկարներ. «Վազգեն Ա. օրհնում է Մայր Աթոռում կառուցվելիք նահատակաց հուշարձանի հիմնաքարը», «Հուշարձանի հիմնարկեքի օրհնությունից հետո «էջմիածին»-ի խմբագիր Ա. Հատիտյանը ոգեկոչում է նահատակաց հուշարձանը»: Տէս 1965, թ. 5-6-7, էջ 108-109:

³⁰ Հուշարձանը բացվել է 1965 թ. հոկտեմբերի 3-ին: Տէս Հանդիսություններ Մայր Աթոռում Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի գահակալության 10-րդ տարեդարձի առթիվ, 1965, թ. 11-12, էջ 44-48: Կան լուսանկարներ. «Հոգեհանգիստ հուշարձանի մոտ», «Եղիշե պատրիարքն օրհնում է հուշարձանը», «Վազգեն Ա.-ի ուխտի եւ աղօթքի խոսքը բացմանը»: Ռ. ԻՍՐԱԵՅԵԼՅԱՆ, Մեծ եղեռնի հուշարձանի իմ մտահղացումը, 1965, թ. 11-12, էջ 82-83:

³¹ Տէս «էջմիածին», 1965, թ. 5-6-7, էջ 106-113:

սի, վասն Հայրենեաց: Արեւմտեան Հայաստանի երկնքի տակ, 1915-ին, ամբողջ ժողովուրդ մը բնաջինջ եղաւ սեւ ձեռքերովը սուլթանական Թուրքիոյ կառավարութեան: Մարդկային պատմութեան ամենազարհուրելի ոճիրներէն մին, առաջին ցեղասպանութիւնը քսաներորդ դարուն»³²:

«Ապրիլյան Մեծ եղեռնի հիսնամյակի առթիվ» եւ «Եղեռն ու վերածնունդ» զուգ խմբագրականներով թեմային հատուկ անդրադարձավ Մայր Աթոռի «Էջմիածին» պաշտոնաթերթը³³: Պատկերացում կազմելու համար՝ ուղղակի բնութագրիչ մեջբերումներ կատարենք. «Այդ անլուր ոճիրը իր նմանը չուներ բարբարոսությունների եւ ցեղասպանությունների ողջ տարեգրութեանց մեջ: Մեր վերածնված հայրենիքի եւ նրա հերոսական ժողովրդի հետ են նաեւ ապրիլյան եղեռնից մազապուրծ ազատված բեկորները արեւմտահայութեան: Վերջնական հաղթանակն ու արդարությունը կլինեն մեր նահատակների կողմը: Այդ է հայ ժողովրդի խորունկ հավատը»³⁴: «Հայ ժողովուրդը իր բախտը, փրկութեան հույսը ընդմիշտ կապում է ռուս ժողովրդի հետ, որը նրան ոտքի է կանգնեցնում, բուժում նրա վերքերը: Հայաստանը դարձել է լուսի հայրենիք, հույսի հայրենիք, նոր ու հզոր Սովետական Հայաստան»³⁵:

Մինչ այդ, դեռեւս հունվարին, խմբագրութեանը կարեւորել էր ոգեկոչման միջոցառումների կազմակերպման գործընթացը. «Վեհափառ Հայրապետի անմիջական ղեկավարութեան տակ, Մայր Աթոռում նախապատրաստական աշխատանքներ են կատարվում հայ տառապանքի եւ մեր հավաքական նահատակութեան 50-ամյակը ըստ արժանվույն նշելու համար»³⁶:

1965 թ. ապրիլի 24-ին օպերայի եւ բալետի թատրոնում տեղի ունեցավ «1915 թվականի եւ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված Երեւան քաղաքի հասարակայնութեան ներկայացուցիչների ժողով», որին ներկա էր ՀԽՍՀ ողջ կուսակցական-պետական ղեկավարութեանը, Վազգեն Ա. կաթողիկոսը³⁷: Թատրոնի դահլիճում տեղի ունեցած միջադեպի կապակցութեամբ մեջբերենք ՀԿԿ Կենտկոմին 1965 թ. ապրիլի 26-ին հղած ականա-

³² Տե՛ս «Էջմիածին», 1965, թ. 2-4: Ուշագրավ է, որ պատգամը հրատարակվել էր միայն ձեռագիր տեսքով: Կից հրատարակվել էր Վարդգես Սուրենյանցի «Ոսնահարված սրբութուն» կտավի լուսանկարը:

³³ Տե՛ս «Էջմիածին», 1964, թ. 11, էջ 3-5, 1965, թ. 2-4, էջ 3-5:

³⁴ Տե՛ս «Էջմիածին», 1964, թ. 11, էջ 3-5:

³⁵ Տե՛ս «Էջմիածին», 1965, թ. 2-4, էջ 3-5:

³⁶ Տե՛ս խմբագրական, «Բա՛ց մեզ, Տէ՛ր, զդուռն ողորմութեան», 1965, թ. 1, էջ 3-4:

³⁷ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1965, ապրիլի 25:

տես գրող Մկրտիչ Արմենի զեկուցագրից մեկ հատված. «Այն, ինչ որ պիտի աներ մեր կառավարության կամ կուսակցության ղեկավարներից որեւէ մեկը, այսինքն՝ խոսքեր դահլիճ մտած կամ դրսում սպասող երիտասարդության հետ, արեց ... Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Նա ասաց այն, ինչ որ պետք էր ասել տվյալ պահին. «Սիրելիներ, սիրելի երիտասարդներ, ես միանգամայն բաժանում եմ ձեր զգացմունքները, սակայն հասկացեք, սիրելիներ, ամեն ինչ այնքան հեշտ չի լուծվում, որքան որ դուք եք ցանկանում: Կան միջազգային նշանակություն ունեցող հանգամանքներ, կան այլեւայլ շատ պատճառներ: Մենք սպասել ենք հիսուն տարի, մի՞թե չպիտի կարողանանք սպասել եւս այնքան, որքան որ հարկավոր է: Վստահ եղեք, որ կառավարությունը եւ կուսակցությունը կանեն եւ անում են ամեն բան, որպեսզի լուծվեն մեր առաջ կանգնած բոլոր հարցերը»³⁸:

1965 թ. հոկտեմբերի 31-ին Վազգեն կաթողիկոսը Մայր Տաճարի հյուսիսային կողմում բացեց Եղեռնի նահատակների հուշարձանը, որի հեղինակը անվանի ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանն էր: Հուշարձանի քարե պատվանդանի վրա գրված էր. «Խաչքար Աղոթքի եւ Ուխտի, Ի Հիշատակ 1915 թվի Ապրիլյան եղեռնի Հայ Նահատակների»: Հուշարձանի երկրորդ երեսի վրա փորագրվել էին Վանի, Մուսա լեռան, Շապին Գարահիսարի, Հաճընի, Մարաշի, Եդեսիայի, Զեյթունի, Սասունի եւ Սարդարապատի անունները: Բացմանը Վազգեն Ա.-ն ասաց. «Այս տարի, ապրիլի 24-ին, Մենք օրհնեցինք այս հողը, որպեսզի այստեղ մարմին առնե կոթող մը, նվիրված 1915 թվականի Հայոց Մեծ եղեռնի զոհերու հիշատակին: Ահա այդ կոթողը, խորհրդանիշը հայոց վշտին, խորանը մեր աղոթքին, վեմը մեր ուխտին: Այս օրեն սկսյալ սրբավայր է այստեղ, նվիրված մեր ողբերգական անցյալին, մեր զոհված եղբայրներու եւ քույրերու հիշատակին, մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանության հերոսամարտերուն, մեր ազգին ուխտին»³⁹:

Ամսագրի որդեգրած դիրքորոշման բնութագրման տեսանկյունից հատկանշական է այն պարագան, որ 1965 թվականի բոլոր համարների շապիկների վրա գրված է «1915–1965»: Այս առումով, միաժամանակ ուշագրավ է, որ բացառիկից զատ՝ ամբողջ տարին ամսագրի բոլոր համարներում հրատարակվեցին Հայոց ցեղասպանության եւ Հայկական հար-

³⁸ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 170, ց. 1, գ. 165, թ. 2–10:

³⁹ Տէս «Էջմիածին», 1965, թ. 11–12, էջ 44–49:

ցի վերաբերյալ բազմաբնույթ նյութեր: Ի վերջո, կարելու է այն փաստը, որ բացառիկում որպես ներդիր հրապարակվել են նահատակ քաղաքական գործիչների լուսանկարներ, որոնց մեջ կան Հ.Յ.Դ. եւ ՄԴՀԿ կուսակցությունների գործիչներ, որոնք խորհրդային տարիներին արգելված էին:

Իհարկե, 1965 թվականը ամսագրի համար լինելով քարոզչա-հրատարակչական առումներով բեկումնային, հետագա տարիներին, բնականաբար, շարունակվեց նման սրտացավ ուշադրությունը թեմայի նկատմամբ:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

